

Олена Бороденко

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: elena_bs@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0292-9310>

ResearcherID: AAL-7665-2021

Scopus-Author ID: 57220862661

Віталій Тучинський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: tuchinsky_v@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1530-8409>

ResearcherID: M-7080-2018

**Проблема сповідання українським православним населенням XIX ст.
(за матеріалами сповідних розписів Кам'янецького повіту
Подільської губернії)**

Анотація. Мета. У статті за матеріалами сповідних відомостей православних парафій Кам'янецького повіту Подільської губернії досліджуються причини та фактори, які зумовлювали невідвідування церкви та не проведення святого таїнства сповіді у дні Великого посту українським населенням XIX ст. **Методологія дослідження.** У контексті впровадження антропологічного підходу в історіописанні звернуто увагу на персоналізовані та родинні приклади простоліуду щодо їхніх можливих мотивів відсутності на сповіді. У вивченні церковно-статистичної документації вживано метод критичного аналізу, адже джерела створені представниками парафіяльного кліру з різним рівнем освіченості та виконавської дисципліни. За алгоритмом роботи методу деконструкції зі змістової частини джерел виокремлено необхідну інформацію. **Наукова новизна.** Вперше виокремлено визначальні чинники та ймовірні умови, які корегували сповідальну поведінку православних мирян вищезазначеного періоду. **Висновки.** У будь-якому місці перебування людини необхідно пройти обряд сповіді. Сповідальник повинен перед священником щиросердно визнати свої гріхи, підтвердити намір щодо їхнього виправлення, вірити в Бога та сподіватися на Його милосердя. Відвідування парафіянами святого таїнства фіксувалося у сповідальних відомостях, у яких різними примітками парохі позначали причини відсутності на сповіді. Найпоширенішим записом було «за відсутності», без пояснень докладних мотивів. Із-поміж інших впливових чинників, які змінювали сповідальну поведінку мирян, можна назвати такі: втечі, безвісна пропаша людей; військова служба; трудова або шлюбна міграція в інші населені пункти; перебування в установах соціального захисту населення; навчання у різних учбових закладах; особиста домовленість із парохом; паломництво; належність до інших християнських конфесій; ув'язнення та заслання в Сибір; «духовна заборона»; малолітство; батьківська заборона дітям сповідального віку; слабкий стан здоров'я тощо. Визначальними факторами, які могли корегувати проведення священнодійства були: сповідання окремих категорій людей удома; наявність природних перепон, які заважали людям відвідувати храм; значна кількість мирян у межах однієї парафії та нестача у них представників православного кліру; неможливість виокремити для всіх говіючих осіб необхідний сповідальний час; «пульсація» домогосподарств у складі територіальної православної громади; наявність декількох храмів у межах населеного пункту; не виконання священником своїх посадових обов'язків тощо. Парохі порушували законний порядок проведення святого таїнства. Сповідували не осібно, а по декілька парафіян. Церква рекомендувала внести низку змін щодо регламенту проведення церковного обряду сповіді.

Ключові слова: православна парафія, причини та фактори відсутності на сповіді, святе таїнство, священник, сповідь, сповідні розписи.

Постановка проблеми. Православною церквою визнано сім святих таїнств, які як церковно-культові обряди мають чудодійну силу, священнодійство. Однією з таких священнодій, через яку невидимо впливає на особу благодать Святого Духа, є сповідь. Це обряд відвертого, щиросердного покаяння людиною в своїх гріхах перед Богом і священником. Від кожної особи

вимагалось визнання гріхів, намір виправити своє життя, вірити в Христа та надіятися на Його милосердя. У закінченні таїнства передбачено відпущення парохом гріхів сповідальнику (Словник української мови, Т. IX, 1978, с. 550). Правила проведення сповіді як церковного обряду регламентовано ще «Требником» П. Могили 1646 р. (Могила, 1996, с. 361–371, 819–824). З того часу і впродовж XVIII – XIX ст. посилювався церковний і світський дисциплінарний контроль над християнською мораллю і відбуванням мирянами святих таїнств, які фіксувалися у різних формах церковної документації. Священнодійства сповіді та евхаристії українського православного населення занотовувалися у сповідних відомостях, які обов'язково велися у кожній парафії. Проте не всі парафіяни за суб'єктивних чи-то об'єктивних обставин могли щорічно справно сповідуватися.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельну базу дослідження представлено церковно-статистичною та інформаційно-публікаторською документацією: матеріалами збірок сповідних розписів православних парафій Кам'янецького повіту Подільської губернії за 1801, 1819, 1842, 1843, 1868, 1875 рр. і друкованого видання Полтавської православної єпархії – «Полтавських єпархіальних відомостей».

Різні функціональні можливості сповідних розписів та їхнє інформативне наповнення, особливо в сенсі «олюднення» історії та застосування міждисциплінарного підходу, на сьогодні доволі інтенсивно вивчаються вітчизняними та зарубіжними дослідниками. Зокрема, Ю. Легун на прикладі джерел Подільської губернії проаналізував церковно-статистичну документацію, зокрема й сповідні розписи, насамперед із погляду проведення генеалогічних досліджень (Легун, 2006а; Легун, 2006б); В. Мордвінцев представив довідку з історії походження сповідних документів і вказав на їхні облікові особливості (Мордвінцев, 1995); О. Романова досліджувала такі церковні джерела XVIII ст. через призму гріховності, порушення норм християнської моралі та виокремлення причин відсутності на сповіді парафіян (Романова, 2009; Романова, 2008); С. Кукльо репрезентував історію походження сповідальних відомостей на польських землях із докладним описом, передовсім, як джерел історико-демографічної інформації (Кукльо, 2009).

Метою статті є розкриття впливових факторів і причин неучасті в святому таїнстві сповіді Святої Чотиридесятниці українських православних вірян XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Сповідні відомості православної церкви були започатковані ще у XVII ст. Поетапним запровадженням та удосконаленням форми записів названої церковної документації відзначено XVIII–XIX ст. Реєстрація парафіян велася за домогосподарствами із позначенням віку, соціальної належності осіб і відвідуваності святих таїнств сповіді та причастя. У випадку відсутності особи впродовж року в рідній парафії, її обов'язком було сповідуватися у іншого парафіяльного священника, у територіальних межах тимчасового перебування, отримати від пароха відповідну довідку із подальшим її представленням кліру своєї церкви. Сповідальні відомості до 1 вересня подавалися до Священного Синоду. Першопочатковою метою такої документації стало підтримання церковної дисципліни шляхом занотування даних про сповідальників і визначення чисельності православного населення для відстеження коливань природнього приросту населення (Мордвінцев, 1995, с. 84; Церковно-приходской нотариат, 1880, с. 526–533; Бороденко, 2014, 25–26; Бороденко, 2020, с. 42).

Проведення обряду сповіді визнано церквою важливим обов'язком священників. Від його правильного виконання залежало спасіння парафіян (Практически заметки об исповеди, 1873, 3, с. 69). Враховуючи таку мотивацію щодо ведення сповідальних відомостей та іншої церковно-статистичної документації, посилено дисциплінарний контроль над виконавськими функціями священників і призначено штрафні санкції парохам-порушникам (Зальський, 1886, с. 171–178; Бороденко, 2020, с. 115–117). Щодо не говіючих парафіян (залежно від їхньої станової належності, кількості пропущених за роками священнодій сповіді та евхаристії), то ще постановою Відомства православного сповідання від 30 вересня 1765 р. призначалися різні покарання. Так, заборонено застосовувати тілесні кари, натомість передбачено інші міри покарання: штрафи, церковне покаяння (передовсім молитвою та постом), ув'язнення та утримання водою з хлібом із подальшим публічним покаянням тощо. За умов несплати штрафів кріпосними селянами, штрафні зобов'язання перед церквою переходили їхнім поміщикам (Полное собрание постановлений, 1910, с. 309–311).

Порівнюючи змістові частини сповідних розписів XIX ст. із подібною церковною документацією XVIII ст. (Романова, 2008, с. 122–148), можемо помітити значну розлогість указаних причин відсутності вірян на сповіді. Очевидно, що найпоширенішою вказівкою пропусків людності вищеназваного святого таїнства можна вважати «за відсутністю». Так, доволі часто позначали людей осібно або сім'ями, які не відбували церковного обряду сповіді та причастя. Особливою чисельністю таких записів представлено сповідальну документацію прикордонних або тих населених пунктів, які були наближені до великих міст і відзначалися міграційними процесами. Наприклад, у парафії м. Збриж Кам'янецького повіту Подільської

.....
губернії, яке розташовувалося на кордоні з австрійськими землями, таких осіб було чимало. Із поміткою «за відсутності» у 1868 р. був позначений 51-річний Василь Іванович Бартков. У 1875 р. відсутньою на сповіді виявилася родина 41-річного колезького реєстратора Полікарпа Петровича Рубана з двома синами: 11-річним Володимиром та 10-річним Костянтином (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 8817, арк. 1031 зв.; ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 674). Припускаємо, що відсутність реєстрації цивільного чиновника могла бути пов'язаною з його професійною діяльністю.

Поодиноких мешканців вищеназваного збрижанського прикордонного містечка ще раніше, у 1801 р., позначали як заробітчани, які шукали роботу в Австрійській імперії або навпаки приходили з австрійських земель із метою додаткових заробітків на українських землях. Таким був зареєстрований 24-річний Василь Васильович Замрико, який «зайшов з Галіції як робітник». Іншим, очевидно наймитом, який пішов у австрійські землі був Іван Степанович Лазуркевич (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6795, арк. 137–138).

Окремих осіб репрезентовано «за невідомою відсутністю», «в бігах», як тих, які «невідомо де знаходилися» тощо. Такою записано 1875 р. 48-річну Олену Василівну сестру 54-річного Івана Васильовича Тринчука з с. Врублівці вищезгаданого повіту. У с. Білівці троє жінок і троє чоловіків зареєстровано особами, які «не сповідувалися у своєму храмі». Для прикладу, 63-річного вдівця Якова Михайловича Вивчирука і його 37-річного сина Микиту Яковича показано парафіянами, які «не сповідувалися в своєму храмі зі своїм сімейством» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 195 зв., 199, 200 зв., 209 зв., 371). «Невідомо де знаходилася» вдовина родина 37-річної Параскеви Іванівни Нетичихи з двома синами з с. Зелена: Микитою 12 років та Фокою 8 років. Зеленянську 32-річну Наталію Іванівну Машанаги записано як «давно невідомо де перебуваючою». «У бігах із давніх часів» записано мешканця того ж села одруженого 46-річного парафіянина Івана Івановича Мановського, який, напевне, покинув свою 44-річну дружину Марину Семенівну. Дітей у них не було (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 768 зв., 769). Допустимо, що поодинокі випадки були безвісно зниклих людей, окремі особи зникали через скоєні правопорушення / злочини, інші подалися на заробітки, а деякі парафіяни з метою змін свого сімейного життя могли втекти від своїх шлюбних партнерів, оскільки в ті часи розлучитися було практично неможливо (Бороденко, Сітарчук, 2021, с. 9–22).

Про іншу мешканку цього села 27-річну Анну, доньку 57-річного Клементя Матвійовича Басока та його 37-річної дружини Ірини Іванівни, додано припис «по отпущению», очевидно, за домовленістю та згодою священника парафії. Можемо припустити, що жінка відпущена парохом за різних сімейних обставин, проте однією з таких причин може бути релігійне паломництво тощо. Вірогідно, саме такою була 23-річна жителька с. Колубаївці Марія Іванівна, дружина 23-річного Федора Яковича Мельника, яка 1868 р. «за усвідомленням молилася, сповідувалася у Кам'янецькій Петро-Павлівській церкві» та залишила чоловіка із двома малолітніми дітьми: трьохрічним Іваном та шестимісячною Вірою. Доречно зауважити, що через 8 років у сповідних розписах 1875 р., жінка також була відсутньою на сповіді у дні Великого посту за тієї ж причини. Проте склад її сім'ї поповнився ще однією дитиною (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 762 зв., 961 зв.; ф. 315, оп. 1, спр. 8817, арк. 966 зв.).

Малочисельні випадки відсутності на сповіді зустрілися у зв'язку з «духовною заборонаю», тобто релігійним покаранням (особливим послухом). Такий акт єпитимії або духовного лікування накладав священник або миряни добровільно визнавали себе винними у порушенні церковних приписів, канонів і догматів (Саган, 2009). З відповідними позначеннями переважно виявлено осіб жіночої статі, якими, напевно, були порушені певні християнські норми поведінки. Зокрема, у с. Біла 1843 р. недопущеними до святого таїнства за таких обставин зареєстровано дві особи. Першою представлено 32-річну Анну, сестру 52-річного Василя Кіндратійовича Гричука. Другою записано жінку з окресленою девіантною поведінкою, адже на вихованні 42-річної дворової селянки Агафії Степанівни Кривої перебувало двоє незаконнонароджених дітей: донька Тетяна 10 років та однорічний син Дем'ян (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 7652, арк. 119 зв. – 120 зв.). У першому випадку незаміжня бездітна жінка за порушення норм християнської моралі могла бути у виконанні спеціальних обрядів єпитимії, постів, молитов, поклонів тощо. Інша, очевидно, перебувала під покутою через аморальну поведінку та народження байстрюків.

Окремих військовозобов'язаних чоловіків, які перебували на війсьній службі, позначено по-різному: «на війсьній службі», «у відсутності за службою», «за військовою відсутністю», «відданий у війсьну службу», «відданий у солдати» тощо. Так, у с. Балакири 1875 р. в родині однодворця Анатолія Миколайовича Крачковського двоє старших синів віддано на війсьну службу: 26-річний Йосип у 1870 р. та 21-річний Олексій у 1871 р.

У подібній реєстраційній ситуації опинялися колодники, так звані арештанти, яких позначено у відомостях як «засланими в Сибір», «засланими в заслання за злочини», «спрямованими на поселення» тощо. Очевидно, так було покарано за злочини зеленянського мешканця Івана Дмитровича Медведева 23 років (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 213,

764). Ще постановою Відомства православного сповідання від 17 січня 1765 р. наказано сповідувати колодників у всіх місцях утримання та у всі пости. Опісля завершення кожного посту фіксувати сповідання та розкаяння арештантів у сповідних відомостях (Полное собрание постановлений, 1910, с. 258).

Поодинокі випадки неучасті у сповідальному обряді були пов'язані з перебуванням людей у лікарнях або інших благочинних установах. Зокрема, 1875 р. поранений 27-річний рядовий солдат Дев'ятого київського гусарського полку Ігнатій Григорович Гаврилов з с. Колубаївці «говорив, будучи хворим, що сповідуватися буде в шпиталі» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 952). Припускаємо, що мова йде про комплексний заклад соціального захисту населення м. Кам'янець, який складався з богадільні та лікарні. Відомості про існування кам'янецького шпиталу як окремої лікувальної установи датуються ще початком ХІХ ст. (Копилов, Задорожнюк, 2011, с. 74; Памятная книжка Подольской губернии, 1859, с. 38; ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 7059, арк. 6).

Не сповідувалися у дні Великого посту в рідних парафіях й здобувачі освіти різних навчальних закладів. Окремі студенти, які походили з привілейованих станів кам'янецької громади 1875 р., перебували на навчанні у Подільській і Катеринославській духовних семінаріях, інші – Полтавському та Київському військових училищах. Окремі випадки свідчать про навчання у вищих навчальних закладах, як-от Харківському університеті. Наприклад, у цьому виші навчався 22-річний Володимир, син протоієрея Семена Григоровича Карчевського, настоятеля Свято-Георгіївської церкви м. Кам'янець. Троє синів вдови померлого священника тієї ж православної парафії Олександри Павлівни Баришевської здобували теологічну освіту. Два старших сина – Север'ян 18 років та Олександр 17 років – вивчали богослов'я у Кам'янець-Подільській духовній семінарії, а третій – Дмитро 13 років – Катеринославській духовній семінарії (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 51–51 зв.; 62 зв. – 63 зв.).

Іншою поширеною причиною неучасті у священнодійстві можна вважати малолітство, адже не сповідувалися діти до семирічного віку (Романова, 2008, с. 123; Романова, 2009, с. 138–139). Найчастіше вікові показники малолітніх дітей позначали днями, місяцями та роками від народження з приписками відсутності під час сповідального таїнства «за малолітства», «новонародження», «не був, оскільки малий» тощо. Іноді навпроти дітей несповідального віку парохі ставили довгу пряму лінію, яка демонструвала їхню відсутність під час сповідального обряду в храмі. Такою була третя донька Єфросинія, яка народилася 1875 р. у зеленянській родині 43-річного солдата Афанасія Тимофійовича Олійника та його 26-річної дружини Варвари Максимівни. Малолітньою та відсутньою під час сповідального процесу 1875 р. виявилася трирічна Марія, донька збрижанської 33-річної вдови Параскеви Пилипівни Сітарчук.

Зустрічаємо цікавий опис родини із с. Зелена – 26-річного Михайла Степановича Фузи та його 24-річної дружини Анни Іванівни Нетелі. У їхній сім'ї першу доньку (шестирічну Соломію) записано від першої дружини, а другу – однорічну Євдокію, очевидно удочереною, оскільки зареєстровано «незаконнонародженою, не їхньою донькою» та відсутньою на сповіді (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 685 зв., 756, 758 зв.). Допускаємо, що за високої дитячої смертності до одного року життя, деяких дітей могли взагалі не реєструвати у зв'язку зі слабкістю здоров'я.

Декоотрих дітей вже сповідального віку до церковних обрядів могли не допускати їхні батьки. Подібну життєву ілюстрацію зустрічаємо 1868 р. у парафіяльній спільноті с. Колубаївці. Відставний 54-річний рядовий солдат Томського егерського полку Андрій Іванович Комарницький разом із другою 29-річною дружиною Оленою Самойловою, очевидно, не дозволили 10-річній доньці Марії від першої померлої дружини відвідати церкву. Парох відсутність дівчини на сповіді позначив так: «не була, за заборонаю батька» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 8817, арк. 956 зв.).

Подібним чином могли не записувати й людей надто похилого віку або тих, які були слабкі розумом, психічнохворими, нерухомі або тяжко хворі та балансували між життям і смертю. Навпроти позначень деяких осіб, які нещодавно померли, позначали відповідну помітку «помер / померла» та іноді вказували дату смерті. Очевидно, що під час Великого посту 1875 р. «представилася Всевишньому» зеленянська мешканка 31-річна Матрона Макарівна, дружина 34-річного Кирила Афанасійовича Бойка (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 757).

Однією з причин відсутності на сповіді можна вважати утворення нових матримоніальних пар. Унаслідок шлюбної мобільності поширеним явищем було укладання сімейних союзів між особами різних парафіяльних громад. Тоді наречена чи-то наречений змінювали місце проживання та парафію. За традиціями того часу наречена переходила жити в домогосподарство чоловіка. Щоправда, зустрічалися випадки прийнятства (Бороденко, 2019, с. 82–87; Бороденко, 2020, с. 237–249). Зокрема, донька 41-річної вдови Варвари Іванівни Павлючки Євдокія, 18 років, із с. Зелена, імовірно, нещодавно була повінчана та записана як «заміжня» 1875 р. в с. Вітківці. Припустимо, що відповідно до умов шлюбної або робочої міграції

.....
змінив своє місце проживання мешканець того ж села – 28-річний Степан, син вдови Марини Тимофіївни Мосіондзової (52 роки), перейшовши на проживання у с. Нефедівці (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 757, 759).

У церковній сповідальній документації правобережних відмінно від лівобережних українських земель виявлено чимало ілюстрацій міжконфесійних родин, усі члени яких записувалися до реєстру православної парафії, хоча чоловік або дружина, або разом обидва представники шлюбної пари, могли сповідувати інше християнське віросповідання. У зв'язку з ліквідацією у 1839 р. Греко-католицької (уніатської) церкви такими мирянами переважно були римо-католики або лютерани. Зрозуміло, що особи інших християнських конфесій повинні були відбувати головні релігійні обряди у храмі їхньої конфесійної належності. Можемо припустити, що малочисельність таких молитовних будинків та територіальна віддаленість від місця проживання мирян, не завжди дозволяли віруючим бути учасниками сповідального обряду своєї релігійної спільноти. Особливістю записів осіб інших християнських віросповідань у сповідальних православних відомостях була реєстрація без позначень їхнього віку (Vorodenko, Sitarchuk, 2022, р. 78–102). Зокрема, відсутньою на сповіді 1842 р. виявлено римо-католичку Марію Миколаївну, дружину 28-річного Андрія Івановича Ільницького з с. Жабинці. У їхній родині виховалося двоє синів 4 та 2 років (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 7599, арк. 457 зв.)

Із-поміж причин відсутності мирян у сповідальному обряді враховано й територіальний чинник віддаленості між місцями розташування храму та проживання парафіян, наявність природних бар'єрів, як-от річок, входження до складу однієї парафії жителів декількох сіл, початок весняних польових робіт тощо. Поширенням явищем того часу була належність жителів хуторів або передмість до найближчих за розташуванням парафіяльних громад. У тих умовах не всі хуторяни або мешканці форштадтів були можливими, тому не могли собі дозволити подорож до храму гужовим транспортом, а пішим ходом – не дозволяв стан здоров'я, природні перепони або інші обставини. Такими, очевидно, могли бути мешканці «приселища татарських селян» 1842 р., які проживали поблизу польсько-фільваркового передмістя м. Кам'янець та були закріплені в складі парафіян його Свято-Георгіївської церкви. У тій же парафії 1868 р. зареєстровано міщан підгородень Билинівки та Мукши (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 7599, арк. 655 зв.; спр. 8817, арк. 96 зв. – 97 зв.).

Зустрічаємо й інші ситуації: в одному населеному пункті могло бути декілька православних парафій або мешканці однієї парафії належали різним власникам. Це могло породжувати певну плутанину, адже одні миряни могли переходити зі складу парафіян однієї православної громади в іншу. До того ж цьому сприяли укладання шлюбів між представниками різних парафіяльних спільнот і наявні кровно-духовні зв'язки між ними. Професійні інтереси та розвиток соціально-економічних відносин так само були своєрідним каталізатором міграційних процесів.

У врахуванні сповідальників відіграв також фактор «пульсації» дворового числа в одній парафії, адже окремі сім'ї могли переїжджати до іншого населеного пункту та прикріплюватися до нової парафіяльної громади. Для прикладу можна навести «тимчасово-проживаючих на польських фільварках селян та їхніх домашніх» 1868 р. вищезазначеного кам'янецького передмістя. У складі цієї категорії населення Свято-Георгіївської парафії проживало 179 осіб: 70 чоловіків, 109 жінок. Майже всі вони були мігрантами з наближених українських сіл і поодиноких випадках – із російських (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 8817, арк. 115–119 зв.).

Такі міграційні рухи населення повинні були відстежуватися парохами, відповідно відображатися в змістовій частині сповідальної документації. Тому від ретельності виконання посадових обов'язків духовними особами передовсім залежала об'єктивність поданих персоналізованих даних та їхнє сповідання людності.

У церковній документації священник реєстрував й ті категорії осіб, яких сповідував удома. За особливими правилами парохі сповідували глухонімих і тяжко хворих людей, які знаходилися в стані безпам'ятності (Как должно священнику, 1875, с. 189; Что должен делать священник, 1875, с. 188–189). Припустимо, що завантаженість пароха у великодній час, не завжди створювала необхідні умови для проведення «домашніх» сповідей.

Проблема ретельності реєстрації сповідальників ще залежала від чисельності мирян парафії. Деякі православні спільноти могли нараховувати від 500 до 2000 осіб, а за богослужби в них відповідали один або два священники. У разі смерті пароха однієї парафії його тимчасово міг замінити представник духовенства сусідньої спільноти. Так, один священник певний час провадив релігійні обряди в двох православних громадах. Доволі показовою була вищезгадана парафія Свято-Георгіївської церкви м. Кам'янець 1868 р., яка нараховувала 204 домогосподарства з 1746 парафіянами: 824 чоловіка і 922 жінки. Багатолюдною спільнотою опікувалися 46-річний протоієрей Симон Григорович Карчевський та 30-річний священник Євфимій Іванович Любинецький. Допомогали їм два диякони: Єлисей Дмитрович Охримович,

36 років, та Іоанн Прокопович Погорецький, 27 років (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 8817, арк. 84–120).

Впливовими були й звичаєві принципи проведення сповідального обряду. Так, заведено говіння людей переважно у Великий піст. Найбільший наплив людей бував у певні седмиці: першу, середопістя і ще в ту, в яку проходило свято Благовіщення. У другу неділю Чотиридесятниці священник повинен був представити парафіянам євангельську проповідь про зцілення Христом капернаумського хворого. У завершенні повчання парох спрямовував мирян на можливість подібного зцілення за умови прощення гріхів, проникнення вірою, звернення до Бога молитвою та покаанням (Мазанов, 1880, с. 511–513).

За звичаєм у п'ятницю, після закінчення богослужіння, священник упродовж 5-6 годин проводив обряд сповіді. На одного сповідальника у великих парафіях відводилося одна хвилина часу, інколи й менше. За таких обставин священникам доводилося дещо змінювати структуру таїнства сповіді, обмежуватися читанням повсякденної молитви для сповідування гріхів, сповідувати дві-три особи одночасно або ще скорочувати час на сповідальні одкровення людності (Практически заметки об исповеди, 1873, 3, с. 69–72). Цілком припустимо, що 43 вихованця-сироти (14 дівчат та 29 хлопців) Кам'янецької братської ремісничої школи 1875 р. відбували обряд сповіді не поодиночі, можливо групами, оскільки цих дітей не можна було вважати великими грішниками (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 11908, арк. 51–51 зв., 62 зв. – 63 зв.; От Совета Иоанно-Предтеченского Братства, 1873, с. 100–101). Проте не виключно, що за умов заборони колективної сповіді, священник у таких випадках міг порушувати й цю релігійну норму.

Питання щодо оплати проведеного обряду сповіді доволі неоднозначне. Відомо, що упродовж XVIII ст. діяльність парафіяльного кліру фінансувалася релігійною громадою відповідно до укладеного договору між духовними особами та парафіянами. Тому в окремих православних спільнотах пожертви мирян за здійснені треби різнилися. Наприклад, за домовленістю 1745 р. громадівці с. Черняхів на Київщині за сповідь сплачували копійку. У 60-х роках XVIII ст. духовенству рекомендовано за сповідь та євхаристію узагалі нічого не брати (Дианин, 1905, 87–88). Припустимо, що оплата за здійснення сповідального священнодійства, якщо й була, то невисокою, тому фінансове питання не можна вважати впливовим щодо сповідання населенням.

Із застосуванням обмежень щодо сповідального обряду втрачався його благодіючий ефект на моральність православних християн. Церква була занепокоєна таким станом речей і зростаючою беззаконністю, тому зверталася до парохів з певними рекомендаціями: парафіян для таїнства сповіді розподіляти рівними групами на всі тижні Великого посту; виконувати християнський обов'язок і в інші пости, особливо зручними рекомендувалися Різдвяний та Апостольський, коли селяни були вільними від польових робіт; здійснювати обряд не тільки у п'ятницю, а й в другі дні під час говіння, що збільшить сповідальний тижневий час з п'яти-шести до п'ятнадцяти-шістнадцяти годин на тиждень; закликати віруючих до сповіді не тільки напередодні обряду причастя, але й в інші часи; за необхідності скорочувати порядок проведення святого таїнства, описаного в «Требнику» П. Могили 1646 р. (Практические заметки об исповеди, 1873, 3, с. 69–72; Практические заметки об исповеди, 1873, 4, с. 89–93).

Висновки. Тож зауважимо, що відповідальність у проведенні святих таїнств сповіді та причастя покладалася як на священника, так і парафіян. Церковними обрядами Православна церква прагнула посилити контроль над дотриманням норм християнської моралі, дисциплінувати населення та употужнити нагляд за функціональними обов'язками, виконавською поведінкою духовенства, передовсім ретельним веденням церковної документації. Сповідальні відомості реєстрували відбування сповіді населенням. Відсутніх парафіян у сповідальному священнодійстві Святої Чотиридесятниці парох позначали різними примітками. Порушників сповіді чекали штрафні санкції та інші міри покарання.

Із-поміж указаних у церковній документації чинників, які впливали на відвідуваність населенням святих таїнств сповіді та причастя, можна перелічити такі: «за відсутністю», без роз'яснення певних мотивів; втечі та безвісна пропажа окремих осіб; військова служба; трудова та шлюбна міграції; перебування у шпиталях або інших установах соціального захисту населення; навчання у різних учбових закладах; ув'язнення, заслання у Сибір; особиста домовленість із парохом; паломництво; належність до інших християнських конфесій; «духовна заборона»; малолітство; батьківська заборона сповідання дітям; похилий вік, слабкість стану здоров'я, психічні розлади; смерть особи напередодні або в часи посту тощо. Визначальними були й окремі фактори, які корегували сповідальну поведінку парафіян: наявність природних бар'єрів на шляху до храму; «пульсацією» дворів у православній територіальній спільноті; значна кількість мирян у межах однієї парафії; нестача представників православного кліру в межах багатолюдних парафій; брак сповідального часу для всіх парафіян; проведення «домашніх» сповідальних священнодій; наявність декількох православних церков у населеному пункті; не ретельність виконання своїх посадових обов'язків священником; обтяженість

.....
весняними польовими роботами тощо. Удома сповідували глухонімих і тяжко хворих людей в стані безпам'ятства.

Парохи допускали порушення законності в проведенні обряду: сповідували не поодинці, а по декілька осіб, можливо й колективно. Звичаєві обмеження призводили до втрати благотворного впливу обряду сповіді на населення. Церква пропонувала низку рекомендацій щодо зміни порядку проведення святих таїнств сповіді.

Подяка. Висловлюємо вдячність за цінні поради у виборі джерельної бази та змістового спрямування статті заступнику директора Державного архіву Хмельницької області Олександру Войтовичу, директору Державного архіву Вінницької області, доктору історичних наук, професору Юрію Легуну.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бороденко, О. А. (2014). *Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку): дисертація кандидата історичних наук : 07.00.01.* Запорожжя, 260 с.

Бороденко, О. А. (2020). *Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект : монографія.* Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 622 с.

Бороденко, О. (2019). Шлюбна локація: спроба реконструкції історій сільських сімей Роменського повіту Полтавської губернії першої половини XIX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 27, 82–87. DOI <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-27-82-87>

Бороденко, О. А., Сітарчук, Р. А. (2021). Шлюбнорозлучні умови: особливості законодавчого регулювання та дотримання серед українського православного населення другої половини XVIII – першої половини XIX ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*, 53, 9–22. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248440>

Borodenko, O., Sitarchuk, R. (2022). Ukrainian Interfaith Families in the Context of Church, Marriage, and Social Relations of the 19th Century. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 42 : Iss. 2, (MARCH) XLII, 78–102. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2330>

ДАХМО - Державний архів Хмельницької області.

Дианин, А. (1904). *Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в екатерининскую комиссию для составления нового уложения).* Киев: Тип. И. И. Горбунова, 91 с.

Залысский, А. (1886). Когда и по какому поводу начали вестись исповедные ведомости. *Полтавские епархиальные ведомости*, Часть официальная, 5, 171–178.

Как должно священнику... (1875). Как должно священнику исповедовать глухонемых и больных, лишенных употребления языка? *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная, 4, 15 февраля, 189.

Копилов, С. А., Задорожнюк, А. Б. (Упоряд.). (2011). *Описи Подільської. губернії кінця XVIII – початку XIX ст.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 124.

Kuklo, S. (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* Warszawa: Wydawnictwo DiGSp. J., 521 s.

Легун, Ю. В. (2006a). *Джерела з генеалогії селян Подільської губернії: стан збереження, інформативне наповнення, класифікація (1793–1917 рр.)* [Текст] : дисертація доктора історичних наук: 07.00.06 ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 489 с. Wydawnictwo DiGSp. J., 521 s.

Легун, Ю. (2006b). Класифікація джерел з генеалогії селянства: історіографія питання. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.* Зб. наук. пр. 13 (I), 144–177.

Мазанов, П. (1880). Слово во вторую неделю великого поста. *Полтавские епархиальные ведомости* Часть неофициальная, 12, 15 июня, 511–513.

Могила, П. (1996). *Требник митрополита Петра Могилы.* Київ 1646. Київ: Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 860 с.

Мордвінцев, В. (1995). Сповідальні книги. *Київська старовина*, 3. 84–87.

От Совета Иоанно-Предтеченского Братства в г. Каменец-Подольском. (1873). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная, 4, 15 февраля, 100–101.

Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. (1859). Каменец-Подольск: в типографии губернского правления, 198.

Практические заметки об исповеди. (1873). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная, 3, 1 февраля, 69–72.

Практически заметки об исповеди. (1873). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная, 4, 15 февраля, 89–93.

Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины Второй. (1910). Санкт-Петербург: Синодальная типография, Т. I. 1762–1772 гг, 803 с.

Романова, О. (2008). Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. Як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян. *Український історичний журнал*, 4, 122–148.

Романова, О. (2009). *Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII ст.)*: дисертація кандидата історичних наук : 07.00.01. Київ, 368 с.

Саган, О. Н. (2009). Єпитимія. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-19906>

Словник української мови: в 11 томах. (1978). АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Т. IX, Київ: Наук. думка, 1970–1980, 916 с.

Словник української мови: в 11 томах. (1979). АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Т. X, Київ: Наук. думка, 1970 – 1980, 658 с.

Церковно-приходской нотариат. (1880). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная, 12, 15 июня, 526–533.

Что должен делать священник, когда позовут его исповедовать больного, находящегося в беспамятстве? (1875). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная, 4, 15 февраля, 188–189.

Olena A. Borodenko

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

Vitalii A. Tuchynskiy

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

The Confession Problem of the Ukrainian Orthodox Population in the 19th Century (on the Basis of the Confessionals of Kamianetsky District of the Podillia Province)

Abstract. *The purpose of the article, based on materials from the confessional information of the Orthodox parishes of the Kamenets district of the Podillia province, examines the reasons and factors that led to church attendance and the failure to conduct the holy sacrament of confession during Great Lent by the Ukrainian population in the 19th century. The research methodology. In the context of the introduction of the anthropological approach in the historiography, attention was paid to the personified and family examples of the common people regarding their possible motives for not confessing. The method of critical analysis is used in the study of church statistical documentation, because the sources were created by representatives of the parish clergy with different levels of education and executive discipline. According to the work algorithm of the deconstruction method, the necessary information was extracted from the content part of the sources. Scientific novelty. For the first time, the determining factors and probable conditions that corrected the confessional behavior of the Orthodox laity of the above-mentioned period are singled out. Conclusions. In any location, a person had to go through the rite of confession. The confessor had to sincerely acknowledge his sins before the priest, confirm his intention to correct them, believe in God and hope for His lenity. The parishioners' attendance at the holy sacrament was recorded in confessional records, in which the priests indicated the reasons for their absence from confession with various notes. The most common entry was «in the absence», with no explanation of detailed motives. Among other influential factors that changed the confessional behavior of the laity, the following can be singled out: flight, disappearance of people; military service; labor or marriage migration to other settlements; stay in institutions of social protection of the population; training in different educational institutions; personal agreement with the priest; pilgrimage; belonging to other Christian denominations; imprisonment and exile to Siberia; «spiritual prohibition»; infancy; parental prohibition for children of confessional age; poor health, etc.*

The determining factors that could correct the conduct of the sacred rite were: confession of certain categories of people at home; the presence of natural barriers that prevented people from visiting the church; a significant number of laity within one parish and a shortage of representatives of the Orthodox clergy; the impossibility of allocating the necessary confessional time for all the fasting persons; «pulsation» of households within a territorial Orthodox community; the presence of several

churches within the settlement; non-performance by a priest of his official duties, etc. The clergy violated the lawful procedure for conducting the holy sacrament, confessed not in isolation, but by several parishioners. The Church recommended a number of changes to the regulations for conducting the church rite of confession.

Key words: Orthodox parish, causes and factors of absence from confession, sacred sacrament, priest, confession, confessionals

References:

- Borodenko, O. A.** (2014). *Samotnia zhinka v silskomu sotsiumi Hetmanshchyny druhoi polovyny XVIII st.: istoryko-demografichniy analiz (na prykladi Poltaskoho polku) [A single woman in the rural society in Hetmanship in the second half of the 18th century: historical and demographic analysis (on the example of Poltava regiment)]*: dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. / Zaporozhzhia. [in Ukrainian].
- Borodenko, O. A.** (2020). *Shliub i rodyna pravoslavnoho naseleння Livoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XIX stolit: sotsialno-demografichniy aspekt : monografiia [Marriage and family of the orthodox population of left bank ukraine in the second half of the 18th – the first half of the 19th centuries: socio-demographic aspect : monograph.]*. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka». [in Ukrainian].
- Borodenko, O.** (2019). Shliubna lokatsiia: sprobа rekonstruktsii istorii silskykh simei Romenskoho povitu Poltavskoi hubernii pershoi polovyny XIX stolittia. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istorii – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History, 27*, 82–87. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-27-82-87>
- Borodenko, O. A., Sitarchuk, R. A.** (2021). Shliuborozluchni umovy: osoblyvosti zakonodavchoho rehuliuвання ta dotrymannia sered ukrainskoho pravoslavnoho naseleння druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XIX st. [Divorce conditions: features of legislative regulation and observance by the Ukrainian Orthodox population of the second half of the 18th – first half of the 19th centuries]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats – History Pages: the collection of academic papers*, 53, 9–22. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248440>
- Borodenko, O., Sitarchuk, R.** (2022). Ukrainian Interfaith Families in the Context of Church, Marriage, and Social Relations of the 19th Century. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 42 : Iss. 2, (MARCH) XLII, 78–102. [in English]. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2330>
- DAKhMO** – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytsky region]. [in Ukrainian].
- Dyanyn, A.** (1904). *Malorossyiskoe dukhovenstvo vo vtoroi polovynе XVIII veka (po punktam malorossyiskoho dukhovenstva, predstavlenym v ekaterynynskuii komysyiu dlia sostavlennya novoho ulozhenyia)*. [Little Russian priesthood in the second half of the 18th century (according to the points of the Little Russian priesthood submitted to the Catherine's commission for the preparation of a new code)]. Kyev: Typ. Y. Y. Horbunova, 91. [in Russian].
- Zalysskiy, A.** (1886). Kogda i po kakomu povodu nachali vestis ispovednyye vedomosti [When and for what reason the confession statements began to be conducted. Poltava diocesan sheets.]. *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast ofytsyalnaia, 5, 171—178. [in Russian].
- Kak dolzhno svyashchenniku ispovedovat glukhonemykh i bolnykh, lishennykh upotrebleniya yazyka? [How should a priest confess the deaf and dumb and the sick, deprived of the use of the language?]. (1875). *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast neofitsialnaya, 4, 15 fevralya, 189. [in Russian].
- Kopylov, S. A. (Comps.), & Zadorozhniuk, A. B. (Comps.)**. (2011). *Opysy Podilskoi hubernii kintsia XVIII – pochatku XIX st. [Descriptions of the Podolsk province of the late 18th – early 19th centuries]*. Kam'ianets-Podilskiy: Aksioma, 521 s. [in Ukrainian].
- Kuklo, C.** (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbirowej. [Demography of the Pre-Partition Commonwealth]*. Warszawa : Wydawnictwo DiGSp. J., 521 s. [in Polish].
- Lehun, Yu. V.** (2006a). *Dzherela z henealohii selian Podilskoi hubernii: stan zberezhennia, informatyvne napovneniia, klasyfikatsiia (1793–1917 rr.) [Tekst] [Sources of Genealogy of Podillia Huberniia (county) Farmers: it's preservance, Informative additions and classification (1793–1917)]*: dys... d-ra ist. nauk: 07.00.06; Kyivskiy natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 489 s. [In Ukrainian].
- Lehun, Yu.,** (2006b). *Klasyfikatsiia dzherel z henealohii selianstva: istoriographiia pytannia [Classification of sources on the peasant genealogy: historiography of the problem]*. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. Zb. nauk pr. – Special historical disciplines: issues on theory and methodology. Collection of scientific essays*. Kyiv. 13. Ch. I. 144–177. [In Ukrainian].

- Mazanov, P.** (1880). Slovo vo vtoruyu nedelyu velikogo posta. [The word on the second week of Great Lent]. *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast neofitsialnaya, 12, 15 iyunya, 511–513. [in Russian].
- Mohyla, P.** (1996). *Trebnyk mytropolyta Petra Mohyly. Kyiv 1646. [Prayer-book by Metropolitan Petro Mogela Kyiv 1646]*. Kyiv: Informatsiino-vydavnychiy tsentr Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. 860 s. [in Ukrainian].
- Mordvintsev, V.** (1995). Spovidalni knyhy [Confessionals]. *Kyivska starovyna Kievan antiquity*, 3, 84–87. [In Ukrainian].
- Ot Soveta Ioanno-Predtechenskogo Bratstva v g. Kamenets-Podolskom. (1873). [From the Council of the Ijan-Predtechensky Brotherhood in Kamenetz-Podolsky]. *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast ofitsialnaya, 4, 15 fevralya, 100–101. [in Russian].
- Pamyatnaya knizhka Podolskoy gubernii na 1859 god. [The memorial book of the Podolsk province, for 1865]* (1859). Kamenets-Podolsk: v tipografii gubernskogo pravleniya. 198. [in Russian].
- Prakticheskiye zametki ob ispovedi. [Practical notes on confession]. (1873). *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast neofitsialnaya, 3, 1 fevralya, 69–72. [in Russian].
- Prakticheski zametki ob ispovedi. [Practical notes on confession]. (1873). *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast ofitsialnaya, 4, 15 fevralya, 89–93. [in Russian].
- Polnoe sobraniye postanovleniy i rasporyazheniy po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya Rossiyskoy imperii. Tsarstvovaniye gosudaryni imperatritsy Ekateriny Vtoroy. [Complete collection of resolutions and orders for the department of the Orthodox confession of the Russian Empire. Reign of Empress Empress Catherine the Second]*. (1910). Sankt-Peterburg: Sinodalnaya tipografiya, T. I, 1762–1772 gg, 803 s. [in Russian].
- Romanova, O.** (2008). Spovidni knyhy Kyivskoi mytropolii XVIII st. yak sposib tserkovnoho kontroliu za moralliu parafii. [Confessional books of the Kyiv Metropolia in the 18th century. As a way of church control over the morality of parishioners]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 122–148. [In Ukrainian].
- Romanova, O.** (2009). *Spovid u zhytti pravoslavnykh myriian Livoberezhnoi Ukrainy (30–70-i rr. XVIII st.) [The Confession in the life of the orthodox laity of the Left-bank Ukraine (the 30–70th XVIII c.). – The Manuscript.]*: dysertatsiia kandydata istorychnykh nauk : 07.00.01. Kyiv, 368 s. [In Ukrainian].
- Sahan, O. N.** (2009). Yepytymii. [Penance]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy – Encyclopedia of Modern Ukraine*. [Elektronnyi resurs] / Redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak [ta in.]; NAN Ukrainy, NTSh. K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. URL: <https://esu.com.ua/article-19906> [In Ukrainian].
- Slovyk ukrayins'koyi movy. Akademichnyy tлумachnyy slovyk (1970–1980): v 11 tomakh. [Ukrainian Dictionary. Academic Explanatory Dictionary (1970–1980) in 11 volumes]*. (1978). AN Ukrainskoi RSR, In-t movoznav. im. O. O. Potebni; redkol.: I. K. Bilodid (holova) [ta in.]. T. IX, Kyiv: Nauk. dumka, 1970–1980, 916 s. [In Ukrainian].
- Slovyk ukrayins'koyi movy. Akademichnyy tлумachnyy slovyk (1970–1980): v 11 tomakh. [Ukrainian Dictionary. Academic Explanatory Dictionary (1970–1980) in 11 volumes]*. (1979). AN Ukrainskoi RSR, In-t movoznav. im. O. O. Potebni; redkol.: I. K. Bilodid (holova) [ta in.]. T. X, Kyiv: Nauk. dumka, 1970–1980, 916 s. [In Ukrainian].
- Tserkovno-prikhodskoy notariat. [Church-parish notary]. (1880). *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast neofitsialnaya, 12, 15 iyunya, 526–533. [in Russian].
- Chto dolzhen delat svyashchennik. kogda pozovut ego ispovedovat bolnogo. nakhodyashchegosya v bespamyatstve? [What should a priest do when he is called to confess a sick man who is unconscious?]. (1875). *Poltavskiye eparkhialnyye vedomosti – Poltava Diocese News*. Chast neofitsialnaya, 4, 15 fevralya, 188–189. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 01.03.2023 р.

Статтю рекомендовано до друку 10.05.2023 р.